

JIŘÍ PAVELKA

ŠRÁMKOVA ANARCHISTICKÁ „HRA NA VOJÁČKY“

Od J. S. Machara vede cesta k militaristickému pojetí války, tak jak je později nacházíme v italském futurismu. Naše literatura však tuto vývojovou možnost odvrhuje, ačkoli český civilismus, jehož propagátorem se stává S. K. Neumann, i poetismus (obdobně i ruský futurismus) sdílí Marinettiho nadšení pro techniku a civilizaci. Nikoli odmítnuty, ale tentokrát přehlédnuty byly např. militaristické sklony G. Apollinaira, který se stal váženým „učitelem“ básnické generace dvacátých let.

Válka u nás nebyla oslavována ani poetizována, a to ani v roce 1918, kdy mohla být ideologicky zdůvodněna, totiž vykládána jako příčina rozpadu Rakousko-Uherska a zprostředkovaně vzniku Československé republiky. Humanistické ideály obrození a literární produkce 19. století, kterým bylo na hony vzdáleno finčení zbraní, i tragické postavení českého vojáka nuceného bojovat za stařícké mocnářství nedovolily, aby v naší literatuře byla rozvinuta militaristická koncepce. Pokud se výjimečně objevily náznaky této orientace, byly stroze odmítnuty.

Veřejné mínění vyjadřuje F. X. Šalda, když vystupuje proti publikaci *Doba. Essaye* z roku 1915 (Praha 1916) F. V. Krejčího. Pro Šaldu gloriifikace války znamená „ideovou zradu a osobní urážku“, neboť válka je „nesmírným zlem, ohromnou bídou“¹ (toto stanovisko zaujímá v české publicistice např. A. Macek v esejích *Listy k srdci*, Praha 1916).²

„Poezie války, bude-li jaká,“ prohlašuje v dubnu roku 1915 J. Hora, „bude mít cenu jen tenkrát a jen tenkrát bude čtena, přiblíží-li se médiem války (a válka je koncentrací a výslednicí současného kvasu společenského) tomuto kvasu, počne-li sloužiti osvobodivým myšlenkám doby.“³ Nejen poezie námětově čerpající z války může sehrát společensky konstruktivní roli, ale také sama válka může za jistých okolností získat

¹ F. X. Šalda, *Kritické projevy 10, 1917–1918. Soubor díla F. X. Šaldy*, sv. 19, Praha 1957, *Poznámky o literatuře válečné*, 198 a 202.

² O dané problematice dále pojednává Tomáš Trnka, *Filosofický problém války*. Praha 1917.

³ Josef Hora, *Válka a literatura*. Akademie XIX, č. 7 (duben 1915), 248; in: J. H., *Poesie a život*. Praha 1959, 13.

pokrokový charakter. Zde ovšem máme co činit se zcela odlišným problémovým okruhem, s tématem revoluce, ke kterému se literatura teprve musela propracovat a kterým se také vývoj „válečné poezie“ zavřuje.

V prvním desetiletí 20. století je v české literatuře rozpracován nový přístup k válce, který popírá Macharovu válečnickou koncepci a současně předznamenává revoluční přístup k tématu války. Zásahu na jeho vytvoření má druhá vlna generace devadesátých let, pokládaná za generaci buřičů (v roce 1903 názvem *Buřiči* označuje V. Dyk svou čtvrtou básnickou sbírku, v roce 1906 tentýž název volí F. Šrámek pro svůj první, nedokončený román). Jedním z četných vývojových zvrátů je skutečnost, že v období fin de siècle právě J. S. Machar připravil svým důsledným kriticismem této generaci půdu.

Proces s omladinou v roce 1894, bouře v roce 1897, otevřená spolupráce buržoazních stran s vídeňskou vládou a konzervativním klerikalismem, rostoucí oportunistus sociální demokracie, ruská revoluce v roce 1905 a boj za všeobecné hlasovací právo formovaly dobové pokrokové hnutí. Pasivní rezistence a legální politická aktivita je opuštěna a na její místo začíná nastupovat akce a čin. Krajním výrazem této tendence se stalo anarchistické hnutí, které v jedněch řadách sdružilo stejně mladou radikální inteligenci jako dělnictvo. Již v roce 1904 byla po vzoru francouzského syndikalismu založena Česká federace anarchistů, v roce 1905 Česká federace všech odborů.

Anarchistické teorie zaměřené na revoluční přestavbu společnosti a mezilidských vztahů více či méně hluboce a trvale ovlivnily buřičskou generaci, S. K. Neumanna, F. Gellnera, F. Šrámka, K. Tomana a J. Mahena.⁴ Přes ideologické rozpory a organizační nezpůsobilosti se anarchistické hnutí orientovalo několika obecně vymezitelnými směry: chtělo vyvlastnit majetek, likvidovat jakoukoli formu státní moci, odstranit národnostní nesnášenlivost, rozbít měšťácké vztahy mezi mužem a ženou a nahradit je volnou láskou.

Vůdčí postavou českého anarchismu byl S. K. Neumann, v jehož vile se soustřeďuje anarchistická společnost (nějaký čas zde žije také F. Šrámek) a jehož časopis *Nový kult* (1897—1905) se stal tiskovým střediskem mladých anarchistických básníků. Neumann nejenže se pokouší teoreticky formulovat zásady tohoto hnutí, ale také významně zasahuje do politického života (z pozic anarchistického individualismu kritizuje např. sociální demokracii — viz soubor článků *Socialismus a svoboda*, 1909).⁵ Na stránkách *Nového kultu* uveřejňuje — vedle F. Gellnera a V. Dyka — své první

⁴ Stěpán Vlašín (v monografii *Jiří Mahen*, Praha 1972, 20—21) rozlišuje čtyři druhy anarchistických teorií, které se uplatňovaly v naší kulturní oblasti, anarchismus a) náboženský, tolstojovský, b) individualistický (M. Stirner, P. J. Proud-hon), c) kolektivistický (M. Bakunin) a d) komunistický (P. Kropotkin).

⁵ „Jsem pro anarchistický socialismus,“ říká S. K. Neumann v stati *Socialism a anarchism* (Moravský kraj 12, 13. dubna 1907, č. 41, 1—2), „protože teoreticky i prakticky odstraňuje rozpor mezi krajním socialismem a krajním individualismem, je vývoje schopnou metodou zharmonizování zájmů společnosti a individua.“ (Přetištěno in: *Statí a projevy 2, 1904—1907. Spisy S. K. N.*, sv. 4, Praha 1966, 75.)

verše F. Šrámek,⁶ který v době před 1. světovou válkou nejcitlivěji vyjadřuje anarchistické nálady a názory širokých vrstev na válku a vojáctví.

F. Šrámek nosí v sobě téma války a vojáctví od doby svých literárních počátků. Má pro to své důvody. V roce 1899 odchází na vojnu jako jedno-roční dobrovolník, jeho antimilitarismus mu však vynese další trudný rok pobytu v kasárnách (Freistadt v Rakousku).⁷ Hořké osobní zkušenosti s vojenskou mašinerií získává také v roce 1905, kdy se jako záložník účastní měsíčního vojenského cvičení.

Šrámek reaguje na povolávací lístek básní *Pišou mi psaní...*, jejíž poslední sloka zní:

„Pomaširuju,
zpívat si budu:
modrý rezervista,
rudý anarchist,
v modré dálce rudý květ,
oh, rudý květ...“⁸

Nedlouho poté, co báseň společně s prohlášením končícím slovy „Pryč s militarismem!“ publikuje v časopisu *Práce* (18. srpna 1905), je Šrámek eskortován z Klatov do Českých Budějovic a vojenským soudem odsouzen k čtyřtydennímu vězení (srov. báseň *Tři vojáky, tři bodáky, sb. Modrý a rudý*, 1906). Jeho časopisecké vystoupení je totiž vyloženo jako odmítnutí vojenské povinnosti císaři.

Šrámkův senzualismus a jeho konkrétní představivost pobuřuje nesmýslná vojenská drezúra, zotročování a pokořování člověka omezenými rakouskými důstojníky. Dokladem toho může být úryvek z Šrámkova dopisu zasláného z vojenského cvičení těsně před jeho zatčením v roce 1905 příteli M. Káchovi: „Takovéhle manévry jsou zatracená věc. [...] Nu, suď sám: ve dvě hodiny ráno černá voda, tzv. káva, celý den štvaniče přes hory a doly a menáž až v 7 hodin večer (kousek masa a trochu polévky) — co lze dělat v kratičkých přestávkách mezi tím jiného než sbírat dech k nové štvaniči. To byla, chlapče, trenáž. Doslova mrskal jsem své tělíčko svou vůlí; muselo a muselo. Zní to podivně, ale na mou duši je to pravda: omdlel jsem slabostí několikrát v chůzi, omdlelý maširoval dál s úplnou tmou před očima a z mdloby opět za okamžik vždycky procítil — šlo to.“⁹

Za této situace není divu, že „vojácké“ zážitky se s velkou intenzitou prosazují jak v Šrámkově poezii, tak próze, dokonce v těchto oblastech jsou zpracovávána tatáž témata (srov. např. báseň *Raport ze sbírky Modrý a rudý*, 1906, a povídku *Koně* z knihy *Patrouilly*, 1909).

Šrámkovo odmítání války a vojáctví je živelné, vyplývá z jeho lidského

⁶ Časopisecky Fráňa Šrámek debutuje 15. května 1901 povídkou *Ironické vypravování o někom, kdo umíral...* a básní *Kralovrah* (*Nový kult* 4, 1900–1901, seš. 5).

⁷ Srov. Fráňa Šrámek, *Seďm krásných mečů*. Praha 1962, 84.

⁸ Fráňa Šrámek, *Pišou mi psaní...*, *Práce* 1, 1905–1906, seš. 16, 2, přetištěno in-
F. Š., *V boj*. Praha 1953, 58.

⁹ Fráňa Šrámek, *V boj*. Praha 1953, 110–111.

ustrojení i z osobních zkušeností. Odmítání militarismu z pozic anarchismu hraje u něho až druhotnou roli. „Jeho revolučnost nepohybovala se na duchovní linii. Neinspirovala se věčným snem ani neprýštila z energie nikdy neukojené. Byla pouze vzdorem proti silám, které stínily Šrámkův rodný svět, kvetoucí v pohodě smyslů, svobodě pudů a volné plnosti tužeb. Šrámkově revolučnosti nešlo nikdy o nový řád, to jest o novou vázanost, nýbrž naopak o přírodní nevázanost zlatého věku.“¹⁰

Odlišný charakter má např. revoltující gesto F. Gellnera. U Gellnera, třebaže jeho útok proti společnosti a jejím institucím je mnohostrannější a adresnější než Šrámkův, třebaže nad ním vyniká také intenzitou sociálního citění, převládá dekadentní negativismus nad anarchistickou vzpourou. Výsledkem Gellnerova tvůrčího úsilí ze samého počátku 20. století není tedy ani bezručovská, ani šrámkovská víra v nový, lepší zítřek, ale bezmocnost, skepse, cynismus, což ilustruje i název jeho první sbírky *Po nás ať přijde potopa!*¹¹

Anarchisticky motivovaný antimilitarismus se u F. Šrámka projevuje mnohem výrazněji v publicistice, která se ovšem uzavírá — rokem 1906, kdy revoluční vlna opadá a nastupuje reakce. „Nebezpečí militarismu,“ praví autor v stati *Bacil militaristický*, „nepočíná pro nás okamžikem, kdy slepé náboje v armádních puškách zamění se za ostré; je to stát, proti němuž tu stojíme, stát v celém svém rozsahu a obsahu rafinovaného podvodu, stát ve všech svých všedních i parádních příležitostech, jemuž tu upíráme právo znásilňovat klamem a klamat násilím.“¹²

Na osobě Šrámkově můžeme pozorovat, jak lidový antimilitarismus, zakořeněný v naší novodobé literární tradici, se „snadno srozuměl s anarchistickou propagandou proti militarismu, proti válce, proti státu“.¹³ A nejen to. Ukazuje se také, jak silné a určující se stávají základní rysy Šrámkova tvůrčího naturelu — smyslovost a plebejská pozemskost, v jejichž znamení se ubírá i další autorův literární vývoj, ústící ve vitalistické pojetí světa. Šrámek se stává antimilitaristou v první řadě ne snad „z ideového odporu k vojně, ale z lásky ke kvetoucímu mládí, jež militarism zrajuje“.¹⁴

Důležitost tématu války a vojáctví pro Šrámkovu anarchistickou tvorbu dokládá statistika. Výbor z jeho prvních pěti povídkových knih nazvaný *První jedenadvacet* (1928; *Sláva života*, 1903, *Ejhle člověk*, 1904, *Sedmibolestní*, 1905, *Kamení, srdce a oblaka*, 1906, *Patrouilly*, 1909) obsahuje válečné nebo vojenské téma ve více než jedné třetině příspěvků, druhá

¹⁰ A. M. P í š a, *Dvacátá léta*. Praha 1969, *Jubilejní lístek*, 80–81.

¹¹ Srov. dále např. úvodní sloku básně *Píseň dobrodružova* ze sbírky *Po nás ať přijde potopa!* (1901):

„Domov mých otců byl kdesi v dálce.
(Jak je to dávno již, kdožpak to ví!)
Po krajích oněch, jež v zuřivé válce
probili, ztratili — v zoufalé válce! —,
orel mé touhy nehladoví.“

(František Gellner, *Verše*. Praha 1964, 10.)

¹² Fráňa Š r á m e k, *Sedm krásných mečů*. Praha 1962, 86.

¹³ František Buriánek, *O literatuře našeho věku*. Praha 1972, *Osudy jedné buřičské generace*, 16.

¹⁴ Josef H o r a, *Poesie a život*. Praha 1959, *Šrámkova lyrika*, 312.

básnická sbírka *Modrý a rudý* (1906), jak ukazuje podtitul verše o vojácích, je tomuto tématu až na výjimky věnována celá.

Ideové poslání sbírky *Modrý a rudý* vychází — obdobně jako Tomanova druhotina *Torzo života* (1902) — ze symboliky barev. Modrou barvu chápe Šrámek jako barvu rezervistů, minulosti, představuje ji „lesk helmic“, „tma“, „políček“ (báseň *Přišel mne pan lajtnant navštívit*), rudou jako barvu anarchistů, budoucnosti a v jeho podání znamená „kokardu lůzy“, „plamen“, „náruči rozpjatých ramen“ (tamtéž). V celé sbírce je v odlišných kontextech užíváno rudé barvy ve funkci symbolu víry v lepší budoucnost, v revoluci, ať již je to „rudý květ“, ke kterému básník šíří (báseň *Píšu mi psaní...*), dívka se „sukýnkou rudou“, s níž by rád „tančil“ (báseň *Poslušně prosím, šavličko*), zahrádečka, „kde to rudé kvete“ (báseň *Máme to teď v regimentech...*), „rudý prapor“ (báseň *V garnisonním vězení*).

Výsměch, ironie a satirická nadsázka, tyto oblíbené výrazové prostředky J. S. Machara, F. Gellnera a V. Dyka, jsou charakteristické také pro Šrámka a jeho přístup k vojenským povinnostem a ctnostem, k rakouské armádě a válčení. To, co odlišuje Šrámka od dobové básnické produkce vyjadřující svůj kritický postoj k rakouské monarchii, je v odlišné tematické orientaci a odlišné postojové vyhraněnosti a zčásti v důsledném a úspěšném prosazování obecné tendence generace buřičů, tendence ke zpěvnosti, konkrétnosti a obecné srozumitelnosti výrazu. Básně sbírky *Modrý a rudý* i mnohé další básně z Šrámkova anarchistického období publikované pouze časopisecky lze klasifikovat jako popěvky; některé tyto — ve své době neobyčejně populární — básně byly psány na známé melodie, takže se zpívaly, a některé dokonce zlidověly.¹⁵

K mistrným ukázkám tohoto typu patří např. báseň *My to vždycky vyhrávali*:

„My to vždycky vyhrávali,
my to zase vyhrajam,
my jsme hoši od Víťavy,
císař pán nad Dunajem.

Říkává nám náš pan hejtman,
že jsme psi a prasata,
a my o něm říkávali,
že má srdce ze zlata.

Jen co trubač v útok houkne,
hola, hola, tydlita,
ať nás čertí, že my pušku
nehodíme do žita...“¹⁷

Obecnější vyznění má báseň *Vojáci*, která již zprostředkovatě ukazuje na možnost společenské přeměny; cituji z ní závěrečné dvě sloky:

¹⁵ Šrámkova sbírka *Modrý a rudý* (1906) je konfiskována a vychází až po interpelaci socialistických poslanců v říšské radě.

¹⁶ Srov. S. K. Neumann, *Modrý a rudý*. Moravský kraj 11, 10. června 1906 (č. 66, 9), in: S. K. N., *Stati a projevy II. Spisy S. K. N.*, sv. 4, Praha 1966, 340–342.

¹⁷ Fráňa Šrámek, *Modrý a rudý*. Praha 1906, 19, přetištěno in: F. Š., *V boj*. Praha 1953, 79.

„Od hejtmana dolů, to je řada ctností,
dvacet šarží u setniny, ostatní jsou sprostí —
milujeme plukovníka a jsme jeho děti,
jenom šavíí mávne, vše už za ním letí,
jak ho strašně milujeme,
nelze povědětí.

My si nechceme pouze na vojáky hrátí,
my se chceme doopravdy, doopravdy práti —
s námi všechno stojí, s námi všechno padne,
dokud my tu, stát nám nikdo neukradne,
my jsme krásné regimenty,
regimenty slavné...“¹⁸

Celková situace z počátku století i poznání zákonů historického vývoje, k němuž dospělo anarchistické hnutí, nedovolily další rozpracování tendencí obsažených v básni *Vojáci*. Byl však učiněn významný krok — za rozhodující složku válečného zápasu začínají být pokládány lidové masy, přičemž zdůrazňováno je jejich ideové uvědomění.

Šrámek se ve svém anarchistickém tvůrčím období (1901—1906) při zpracování válečné tematiky neomezuje pouze na výsměšek, ironii a nadšázku, i když právě těmito básněmi si vydobyl věhlas neohroženého revolucionáře (srov. dále např. báseň *Gratulace*, komentující a odsuzující krvavé potlačení ruské revoluce roku 1905).¹⁹ Dokazuje to např. známá bludicky laděná báseň *Raport ze sbírky Modrý a rudý*, ve které vojákček žádá od svého hejtmana odpověď na otázku, proč musí v bitvě umírat nevinná zvířata — koně.²⁰

V roce 1906, kdy skeptik J. S. Machar záporně odpovídá na otázku: „Jsmo zralí k svobodě? K samosprávě? K rozhodování o svém bytí?“²¹ vydává Šrámek svou sbírku *Modrý a rudý*. Nedlouho poté — již v roce 1907 — však opouští anarchistické hnutí; pokroková veřejnost přijímá tento fakt s velkým rozčarováním a ještě po dvaceti letech, u příležitosti Šrámkových padesátin, mu tuto dezerci — jak ukazuje příspěvek I. Olbrachta a M. Majerové v *Knížce o Šrámkovi* (Praha 1927) — s hořkostí vyčítá. Po skončení 1. květové války sice vzniká naděje na sblížení Šrámka s S. K. Neumannem a jeho časopisem *Červen* (1918—1921), ale Šrámek se poznenáhlu opět uchyluje do soukromí.²²

Změnu Šrámkovy tvůrčí a ideové orientace vyjadřuje také skutečnost, že se sbírky *Modrý a rudý* postupem času také odřekl, i když ještě v roce 1911 — zřejmě na vnější popud — vydává její poněkud rozšířené vydání; v roce 1924 do publikace, která má být shrnutím básnické tvorby z let 1900—1906, naopak z ní přejímá pouhé tři básně (*Pišou mi psaní...*, *Rukování* a *Raport*). Autor k tomu lakonicky poznamenává: „Pominul

¹⁸ Fráňa Šrámek, *Nový kult* 6, 1903—1904, seš. 12, „Šibeničky I“. z 25. listopadu 1903, 95, přetištěno in: F. Š., *V boj*. Praha 1953, 89, pod názvem *Ze mám dobrý žaludek*.

¹⁹ Fráňa Šrámek, *Práce* 1, 1905—1906, seš. 2, z 2. února 1905, 2, přetištěno in: F. Š., *V boj*. Praha 1953, 47—48.

²⁰ Fráňa Šrámek, *Práce* 1, 1905—1906, seš. 15, ze 4. srpna 1905, 2—3, přetištěno in: F. Š., *V boj*. Praha 1953, 86—88.

²¹ Josef Svatopluk Machar, *Nejnovější ostuda*. Čas. 21. 1. 1906, přetištěno in: J. S. M., *Českým životem. Procházky a pozorování*. 2. vyd., Praha 1920, 95.

²² Fráňa Šrámek se sešel s S. K. Neumannem až za 2. světové války, kdy se oba básníci svou tvorbou vehementně angažují na straně protifašistického odboje.

jsem všech ostatních veršů téže sbírky, pokud byly psány jen ad usum antimilitaristické propagandy.“²³

Šrámek podcenil dílo svého bouřlivého mládí, dílo, ve kterém je básnický přesvědčivě zachycena nejen dobová atmosféra,²⁴ ale také vyjádřena a v oblasti poezie završena specifická koncepce války a násilí, k níž směřovala celá jedna část české literatury 19. století. V Šrámkově poezii z období sbírky *Modrý a rudý* je zachována tradice českého antimilitarismu a lidového odporu k vojáctví pěstovanému rakouskou monarchií, heroicko-komický hrdina typu kanonýra Jabůrka nebo vysloužilce ze skladby Sv. Čecha *Ve stínu lípy* se ovšem mění, je nahrazen odbojným anarchistickým hrdinou. Tento vývojový posun, který znamená protiváhu Macharovy vojácké koncepce (*Svědomím věků*, 1906—1926), představoval — společně s Haškovým románem *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*,²⁵ jímž naše literatura vstoupila na světové fórum — vlastní předstupeň revolučního přístupu k problematice války a násilí.

DAS ANARCHISTISCHE „SPIEL AUF DIE SOLDATEN“ BEI F. ŠRÁMEK

Die humanistischen Ideen der Wiedergeburt sowie die tragische Stellung der tschechischen für österreichische Monarchie kämpfenden Soldaten ließen nicht zu, daß sich eine militärische Konzeption des Krieges in der tschechischen Literatur entfaltet. Die Schriftsteller zeigten für das Thema Krieg und Gewalt kein Interesse. Die Unzufriedenheit eines großen Teiles der Gesellschaft mit der Politik der bürgerlichen Parteien, der wachsende Opportunismus der Sozialdemokratie, die russische Revolution im Jahre 1905 und die Kämpfe um das allgemeine Wahlrecht hatten am Anfang des 20. Jahrhunderts eine revolutionäre Tat zur Folge. Zur einer extremen Erscheinung dieser Tendenz wurde eine anarchistische Bewegung, in der radikale junge Intelligenz und Arbeiter zusammenhielten.

Von der anarchistischen auf eine revolutionäre Umwandlung der Gesellschaft sowie der untermenschlichen Beziehungen orientierten Theorien wurde die sog. zweite Welle der Generation der 90-er Jahre (S. K. Neumann, F. Gellner, K. Toman, F. Šrámek, J. Mahen u. a.) beträchtlich beeinflusst. Zu den Schlüsselwerken dieser Periode gehört auch die Gedichtsammlung *Modrý a rudý* (1909) von F. Šrámek.

In diesem Werk wird nicht nur die revolutionäre Stimmung der Zeit auf poetisch überzeugende Art und Weise dargestellt, sondern auch eine spezifische Auffassung des Krieges und der Gewalt ausgedrückt, die ein ganzer Teil der tschechischen Literatur des 19. Jahrhunderts teilte. In Šrámek's Gedichten aus dieser Zeit wird die Tradition des tschechischen Antimilitarismus und des nationalen Widerstandes gegen das in der österreichischen Monarchie gepflegte Soldatenum bewahrt. Der heroisch-komische Held des Typus „kanonýr Jabůrek“ oder Veteran aus der Dichtung *Ve stínu lípy* von S. Čech ändert sich jedoch wesentlich, er wird durch einen rebellierenden anarchistischen Helden ersetzt. Dieser Entwicklungsschritt, der einen Gegensatz zur Soldatenumkonzeption bei J. S. Machar (die Gedichtsammlung *Svědomím věků*, 1906—1926) darstellt, bedeutet — gemeinsam mit Hašeks Roman *Osudy dobrého vojáka Švejka*, durch den unsere Literatur in der Welt bekannt geworden ist — die eigene Vorstufe einer revolutionären Stellung zur Problematik des Krieges und der Gewalt.

²³ Fráňa Šrámek, *Života bído, přec tě mám rád. První básně 1900—1906*. Praha 1924, „Poznámka autorova“, 44.

²⁴ Podle mínění Světlany A. Šerlajmové „byla nejtěsněji spjata s revoluční vlnou v roce 1905“ právě Šrámkova poezie.

²⁵ Srov. Karel Krejčí, *Česká literatura a kulturní proudy evropské*. Praha 1975, *Epitaf habsburské monarchie. — Zrození „dobrého vojáka Švejka“*, 379—386.

